

UOT: 332.363, 332. 365, 332.37: 338.432

KƏND TƏSƏRRÜFATI TƏYİNATLI TORPAQLARDAN DAYANIQLI İSTİFADƏ MEXANİZMLƏRİ

Həmzə Ağakışi oğlu Xəlilov, i.e.d., professor
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, direktorun müşaviri
e-mail: hamza_xelilov@mail.ru

Xülasə

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardan (KTT) dayanıqlı istifadənin təmin olunması bu sahədə adekvat mexanizmlərin formalaşdırılması ilə bağlıdır. Məqalədə qeyd edilən mexanizmlərə KTT-nin dayanıqlı istifadə probleminin həllinə global səviyyədə yanaşmaların ümumi fonunda baxılır. Əsas diqqət KTT-ni idarəetmə mexanizmlərinin dayanıqlı istifadə prinsiplərinə uyğun təkmilləşdirilməsi məsələlərinə yönəldilir. Bu istiqamətdə torpaq sahələrinin münbitliyinin təmin olunmasının tənzimlənməsi alətlərinin qarşılıqlı əlaqəli tətbiqi imkanları dəyərləndirilir. Eyni zamanda KTT-nin dayanıqlı istifadə metodlarının tətbiqinin dəstəklənməsi, habelə dayanıqlı istifadə imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə torpaqların konsolidasiyasının aparılması təcrübələrindən istifadə məsələləri araşdırılır.

***Açar sözlər:** kənd təsərrüfatı torpaqları, dayanıqlı istifadə, dayanıqlı istifadə mexanizmləri, dayanıqlı istifadə metodları, münbitliyin təmin olunması, torpaq sahələrinin konsolidasiyası.*

Giriş

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarına artmaqda olan tələbatın ödənilməsi üçün torpaqların məhsuldarlığının ardıcıl yüksəlməsinin təmin edilməsi ön planda dayanır. Eyni zamanda torpağın təkə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün deyil, həm də tarazlı ekosistem üçün baza olması ilə bağlı onun biomüxtəlifliyinin saxlanması, torpağa daxil olan suyun kəmiyyət və keyfiyyətinin səmərəli tənzimlənməsi, atmosfərə istilik effekti yaradan qazların atılmasının ixtisar olunması, habelə iqlim dəyişikliklərinə adaptasiya olunma və bu dəyişikliklərin təsirinin yumşaldılması sahəsində potensialın reallaşdırılmasının zəruriliyi meydana gəlir.

Göstərilən problemlərin əlaqələndirilmiş həlli KTT-nin dayanıqlı istifadəsi çərçivəsində mümkün olur. KTT resurslarının dayanıqlı istifadəsi onların məhsulvermə qabiliyyətinin saxlanması və artırılmasının deqradasiyanın qarşısının alınması, biomüxtəlifliyin təmin edilməsi şəraitində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı və torpaqların idarəedilməsi üzrə strategiyaların reallaşdırılması KTT-nin məhsuldarlığının yüksəldilməsində əhəmiyyətli irəliləyişləri təmin edib. Eyni zamanda həmin strategiyalar çərçivəsində torpaqların deqradasiyasının, tənzimləyici funksiyalarının zəifləməsinin qarşısının alınmasına imkanlar açan tədbirlər də yer alıb. Bu

istiqamətdə innovativ suvarma texnologiyalarından istifadə edilməyə başlanılıb, bitki mühafizəsi sahəsində kimyəvi vasitələrin bioloji vasitələrlə uzlaşdırılması əsasında səmərəli kompleks mühafizənin tətbiqi istiqamətində addımlar atılıb, ayrı-ayrı ərazilərdə eroziya proseslərinin qarşısını almağa kömək edən meşə-yaşıllaşdırma işləri aparılıb. Torpaqlardan dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun istifadəyə yönəlik inzibati-hüquqi mexanizmlər formalaşdırılıb.

Göstərilənlərlə yanaşı, hazırda ölkənin kənd təsərrüfatında torpaqların dayanıqlı istifadə metodlarının tətbiqi miqyasları zəruri tələblərə uyğun səviyyədə deyildir, bir sıra dayanıqlı metodların tətbiqinə isə başlanılmamışdır. Deqradasiyaya uğramış torpaqların sahəsi böyükdür. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə, KTT-nin 1 milyon hektardan və ya 20%-dən çoxu müxtəlif dərəcədə deqradasiya hallarına uğramış vəziyyətdədir. KTT əkin sahələrinin yüksək parselləşmə və fraqmentləşmə səviyyəsi¹, torpağa sahiblik və ondan istifadə hüquqları ilə bağlı həll edilməmiş məsələlər kimi dayanıqlı istifadəsinin təmin edilməsinə maneələr yaradan amillər mövcuddur.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının maksimum yüksəldilməsinin ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi ilə uzlaşdırılması strategiyaları vasitəsilə təmin olunur. Belə strategiyaların reallaşdırılması torpaq resurslarının dayanıqlı istifadəsi prinsiplərinə adekvat mexanizmlərin qurulması ilə bağlıdır.

Məqalədə KTT-nin dayanıqlı istifadə mexanizmləri problemin həllinə qlobal yanaşmalar fonunda araşdırılır. Dayanıqlı istifadənin təmin olunmasında dövlət tənzimlənməsi və bazar alətlərinin yeri və rolu ilə bağlı məsələlərə baxılır.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi probleminin həllinə qlobal yanaşmalar

Qlobal miqyasda torpaqlar bərpa olunmayan təbii resurs olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının əsasını təşkil edir. Eyni zamanda müasir dövrdə torpaq resursları misli görünməmiş antropogen təsirlərlə üzləşir. Torpaqların antropogen yüklənməsi kritik həddə yaxınlaşır.

Belə şəraitdə torpaqların müxtəlif formalarda deqradasiyası ərzaq təhlükəsizliyinə və ekoloji tarazlığa ciddi zərbə vurur. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) “Dünya torpaq resurslarının vəziyyəti” məruzəsində göstəriləndi kimi, səmərəsiz idarəetmə metodları nəticəsində dünya torpaq resurslarının 33%-ə yaxını orta və ya güclü deqradasiya vəziyyətinə gəlib. Dünya miqyasında əkin sahələrindən münbit torpağın illik itkisi 75 milyard ton təşkil edir ki, bu da il ərzində 400 milyard ABŞ dolları dəyərində kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisi deməkdir. Bu itkilər həm də torpağın karbonu, qidalı maddələri və suyu saxlama və dövretmə qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır [41].

Göstərilənlərlə əlaqədar, KTT-nin dayanıqlı istifadəsi qlobal səviyyədə aktual vəzifələr sırasına keçir. Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq və dayanıqlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək, səhrələşməyə qarşı mübarizə aparmaq, torpaqların deqradasiyasına son qoymaq, bərpa etmək üçün tədbirlər görmək BMT-nin dayanıqlı inkişaf sahəsində məqsədləri sırasına daxil edilmişdir.

Ümumdünya Torpaq Xartiyasının yeni redaktəsinə uyğun olaraq KTT-nin istifadəsi onun məhsulvermə, tənzimləyici və mədəni (torpaqların istifadəsindən estetik və mədəni nemətlərin əldə olunması) funksiyalarının və ya biomüxtəlifliyin qorunması və artırılması halında dayanıqlı hesab edilir. Bu zaman torpağın bitkilər üçün mexaniki dayaq və qidalandırıcı funksiyaları ilə suyun

¹ 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının məlumatlarına görə, torpaq sahəsi olan təsərrüfatların 49%-də istifadədə olan torpaqların sahəsi 0.5 ha-dan, 65%-də 1 ha-dan kiçik olub. İstifadədə olan torpaqların xeyli hissəsi parçalanmış vəziyyətdədir. Təsərrüfatların 41,1%-də istifadədə olan KTT 2, 10%-də 3, 4%-də isə 4 və daha çox yerdə yerləşmişdir [2].

kəmiyyət və keyfiyyətinin və istilik effekti yaradan atmosfer qazlarının tərkibi arasında tarazlığın xüsusi əhəmiyyəti vurğulanır. Torpaqların dayanıqlı istifadəsinin təmin olunması, deqradasiyaya uğramış torpaqların sağlamlaşdırılması və ya bərpası bütün maraqlı tərəflər üçün birinci dərəcəli vəzifə olaraq bəyan edilib [52]. Dayanıqlı istifadə prinsiplərinə əsaslanma torpaqların səmərəli istifadəsinin əsas tələbi kimi qəbul olunur.

FAO-nun yanaşmasına görə, sürətlə dəyişən dünyamızda aclığın ləğv edilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması zəruriliyi nəzərə alınmaqla torpaq resurslarının dayanıqlı idarə edilməsinin dərk olunması və ona nail olunması heç zaman indiki qədər vacib vəzifə olmamışdır [51].

Bütün səviyyələrdə torpaq resurslarının dayanıqlı istifadəsini dəstəkləmək və reallaşdırmaq üçün FAO Şurası tərəfindən 2012-ci ildə Qlobal Torpaq Tərəfdaşlığı (QTT) təsis olunub. Bu qurum torpaq resurslarının dayanıqlı istifadəsinə kömək sahəsində aktiv fəaliyyət göstərir. QTT çərçivəsində aparılan araşdırmalar və müzakirələr nəticəsində dayanıqlılığın təmin edilməsi baxımından torpaq resurslarının idarəedilməsində əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir [45].

Ümumdünya torpaq xartiyasında torpaqların dayanıqlı istifadəsi sahəsində milli səviyyədə aşağıdakı fəaliyyətlər tövsiyə olunur:

- Torpaqların müxtəlifliyi və ölkənin tələbatları nəzərə alınmaqla dayanıqlı istifadəsinə kömək göstərmək;
- Maneələri aradan qaldırmaqla torpaqların dayanıqlı istifadəsi üçün əlverişli sosial-iqtisadi və institusional şərait yaradılmasına səy göstərmək;
- Torpağın dayanıqlı istifadəsinə kömək edən təhsil üzrə çoxsəviyyəli fənlərarası təşəbbüslərin və potensialın möhkəmləndirilməsi təşəbbüslərinin inkişafında iştirak etmək;
- Torpaqlardan dayanıqlı istifadə üsullarının hazırlanması və tətbiqi üçün etibarlı elmi əsasları təmin edən tədqiqat proqramlarının dəstəklənməsi;
- Torpaqların dayanıqlı istifadəsi prinsiplərinin və praktikasının dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində siyasət sənədlərinə və qanunvericiliyə daxil edilməsi;
- İqlim dəyişikliklərinə adaptasiya və iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınması məqsədləri üçün aparılan planlaşdırmalarda torpaqların dayanıqlı istifadəsi praktikasının rolunun müstəqim surətdə öyrənilməsi;
- Çirkləndirici maddələrin insanların sağlamlığının və rifahının mühafizəsi baxımından müəyyən edilmiş səviyyədə artıq cəmlənməsinin məhdudlaşdırılması barədə qaydaların hazırlanması və həmin səviyyələrin aşıldığı və bunun insanlar, bitkilər və heyvanlar üçün təhlükə yaratdığı yerlərdə çirklənmiş torpaqların sağlamlaşdırılmasına kömək göstərilməsi;
- Torpaqlar haqqında milli informasiya sisteminin hazırlanması və tətbiqi, qlobal torpaq informasiya sisteminin yaradılmasına kömək göstərilməsi;
- Torpaqların dayanıqlı istifadəsinə və torpaq resurslarının ümumi vəziyyətinə nəzarətin milli institusional sisteminin yaradılması [52].

Milli səviyyədə torpaqların dayanıqlı istifadəsinə təminat yaradılmasının dəstəklənməsinə yönəldilən siyasət tədbirləri müəyyən edilərkən qeyd edilən təkliflər nəzərə alınır.

Beynəlxalq qurumların, o cümlədən BMT-nin müvafiq sənədlərində konsolidasiyanın fraqmentləşmənin azaldılması və təsərrüfatların genişləndirilməsi ilə dayanıqlılığın təmin edilməsində roluna diqqət çəkilir.² Eyni zamanda konsolidasiyaya onunla bağlı olan məsələlərlə - torpaq banklarının formalaşdırılması, torpaqların özgəninkiləşdirilməsi, vergi və s. ilə əlaqəli baxılmalı olduğu göstərilir [47].

² Avropa ölkələrində torpaq konsolidasiyası təcrübəsinin təhlili bu sahədə layihələrin münbitlik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə bərabər bioloji müxtəlifliyin saxlanılması, hava çirklənməsinin azaldılması sahəsində də müsbət rol oynadığını sübut etmişdir [20].

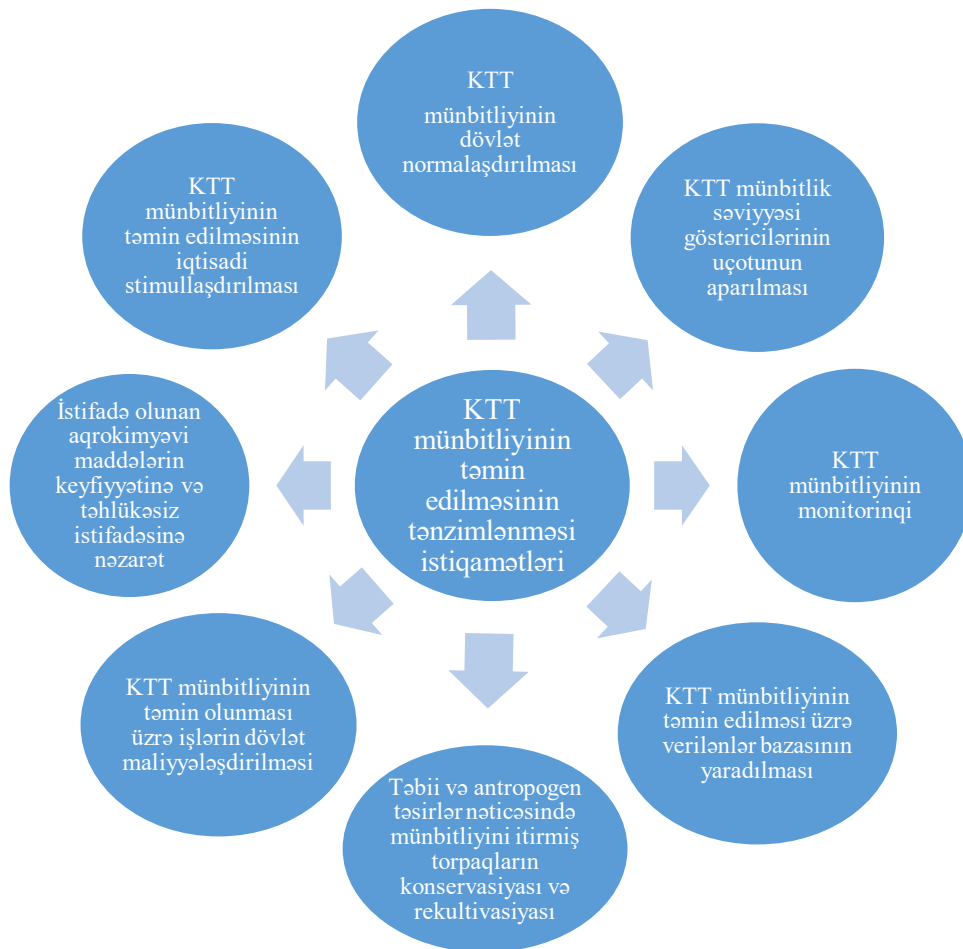
KTT-dən dayanıqlı istifadənin tənzimlənməsi

Müasir şəraitdə KTT-nin dayanıqlı istifadəsinin təmin olunması bu sahədə səmərəli mexanizmlərin qurulması ilə bağlıdır. Bu, ilk növbədə torpaq idarəçiliyi sisteminin dayanıqlı istifadə prinsiplərinə uyğun ardıcıl inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Həmin proses bilavasitə tənzimləmə, stimullaşdırma və nəzarət funksiyalarının əlaqəli təkmilləşdirilməsini əhatə edir.

KTT-nin dövlət idarəetməsində münbitliyin təmin olunması sahəsində tənzimləmə mühüm yer tutur. Torpaqların münbitliyinin təmin olunmasının tənzimlənməsi mexanizmi özündə texniki, iqtisadi və inzibati yönümlü alətləri birləşdirir.

KTT-nin münbitliyinin təmin edilməsinin tənzimlənməsinin aşağıdakı əsas istiqamətləri ayrılır.

Şəkil 1. KTT-nin münbitliyinin təmin edilməsinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Mənbə: [10], [36], [46]

Torpaqların münbitliyinin təmin olunması sahəsində normalaşdırma aqrotexniki, aqrokimyəvi, meliorativ, fitosanitar və eroziyaya qarşı mübarizə tədbirləri üzrə tələbləri əhatə edir. KTT münbitliyinin normalaşdırılmasına dair məlumatlardan həmin torpaqların münbitlik göstəricilərinin kritik hədlərinin müəyyən olunmasında istifadə edilir. Müasir təcrübədə münbitlik göstəricilərinə eroziya səviyyəsi, üzvi maddələrin miqdarı, sıxlaşma, duzlaşma, sürüşmə, çirklənmə və torpağın

biomüxtəlifliyinə dair parametrlər aid edilir. KTT-nin vəziyyətinin düzgün dəyərləndirilməsi, habelə torpaqların dayanıqlı istifadəsinə səmərəli nəzarətin aparılması münbitliyə dair müvafiq standartların, normaların, qaydaların, rəqlamentlərin tam zərfinin hazırlanması ilə bağlıdır.

KTT münbitliyinin təmin olunmasının dövlət tənzimlənməsi sistemində onu səciyyələndirən göstəricilərin səviyyəsinin dövlət uçotunun aparılması təşkil olunur. Torpaqların münbitlik xassələri göstəricilərinin uçotunun aparılması "Torpaqların münbitliyi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulur. Həmin istiqamətdə müvafiq qaydaların hazırlanması və tətbiqi bütün KTT-nin münbitliyinə dair əhatəli və müntəzəm informasiyaların əldə olunması və dayanıqlı istifadə ilə bağlı məsələlərin həllində istifadəsinə imkan yaradacaqdır. Rəqəmsal transformasiyaların genişləndiyi şəraitdə bir sıra ölkələrdə KTT münbitliyinin təmin olunması sahəsində məlumat (verilənlər) bankının yaradılması qanunvericiliklə nəzərdə tutulur. Həmin məlumat bankları torpaqların idarəedilməsinin ümumi informasiya sistemlərinə inteqrasiya olunur.

KTT-nin dövlət tərəfindən monitorinqi çərçivəsində torpaqların münbitlik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər aşkara çıxarılır, müxtəlif amillərin təsiri nəzərə alınmaqla vəziyyəti keyfiyyət baxımından dəyərləndirilir. Müasir şəraitdə KTT-nin münbitlik vəziyyətinin dövlət monitorinqi bu sahədə yeni texnologiyalardan da geniş istifadə etməklə aparılan baza (ilkin) dövrü (5 ildə bir dəfədən az olmayaraq aparılan) və operativ (ildə bir dəfədən az olmayaraq aparılan) müşahidələrin sistemi kimi formalaşır. Torpaqların dövlət monitorinqinin gedişində münbitlik səviyyəsində baş verən dəyişikliklərin dayanıqlı istifadə tələblərinə uyğun qeydə alınmasına təminat yaradılması məqsədilə münbitlik vəziyyəti göstəricilərinin dövlət uçotunun nəticələrinin də əsas götürülməsi, eyni zamanda, monitorinq məlumatlarının torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarədarları üçün əlyətərliyinin təmin edilməsi məqsəduyğundur.

KTT münbitliyinin təmin olunması sahəsində tənzimləmədə iqtisadi stimullaşdırma tədbirləri mühüm yer tutur. Belə tədbirlər KTT mülkiyyətçiləri və istifadəçilərinin torpağın münbitliyinin qorunması və yüksəldilməsində marağının artırılmasına, habelə torpaqların təsərrüfat fəaliyyətinin zərərli təsirdən qorunmasına xidmət edir. Dövlət stimullaşdırmasına KTT münbitliyinin bərpa edilməsi, bu yöndə məqsədli proqramların reallaşdırılması, müəyyən müddətə torpağa görə haqdan azad edilmə, torpaqların konservasiyası və digər hallarda kompensasiyaların verilməsi aid edilir [3].

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi metodlarının tətbiqinin dəstəklənməsi

Müasir şəraitdə KTT-dən dayanıqlı istifadənin stimullaşdırması sahəsində torpaqların münbitliyinin saxlanması, artırılması və deqradasiyasının qarşısının alınmasına, habelə ətraf mühitə zərərli təsirlərin azaldılmasına imkan verən istehsal metodlarının və yanaşmaların dəstəklənməsi mühüm yer tutur. Bu istiqamətdə fermerlərə zəruri iqtisadi, təşkilati və texniki kömək tədbirlərinin sistemli həyata keçirilməsinə və sahənin innovativ inkişaf strategiyasının sürətləndirilməsi çərçivəsində reallaşdırılan tədbirlərə üstünlük verilməsinə ehtiyac yaranır.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi metodlarının dəstəklənməsində aşağıdakı əsas istiqamətlər ayrılır:

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi baxımından torpaqqoruyucu texnologiyaların tətbiqinin dəstəklənməsi. Bu istiqamətdə istehsalçıların zəruri çeşiddə və miqdarda texnikalarla təmin olunmasına və onlardan səmərəli istifadəyə şərait yaradılmasına məsləhət və təşkilati kömək göstərilməsi önə keçir. Eyni zamanda KTT-nin minimum və sıfır işlənməsi texnologiyasının tətbiqi

imkanlarının və ümumi səmərəliliyinin müəyyən olunmasına dair tədqiqatlar aparıla, müvafiq tövsiyələr hazırlana bilər.

Mütərəqqi suvarma sistemlərinin tətbiqinin stimullaşdırılması. Torpaqlardan dayanıqlı istifadə tələblərinin reallaşdırılması innovativ suvarma metodlarının tətbiqi miqyaslarının genişləndirilməsi, habelə yeni və hazırki təsərrüfat strukturuna uyğunlaşdırılmış kollektor-drenaj şəbəkələrinin qurulması, mövcud şəbəkələrin modernləşdirilməsi üzrə işlərin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan su resurslarından istifadə strategiyasında torpaqların dayanıqlı istifadəsi tələblərinə uyğun suvarma sistemlərinin əhatəli tətbiqinin prioritetliyinin reallaşdırılması üzrə tədbirlərin davamlı həyata keçirilməsi önəmlidir.

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan aqrokimyəvi məhsulların və pestisidlərin keyfiyyətinə və onlardan təhlükəsiz istifadəyə nəzarətin gücləndirilməsi. Tətbiq olunan bütün aqrokimyəvi maddələrin və pestisidlərin uyğunluğunun müvafiq qaydada təsdiq edilməsi, onların yerlərdə istifadəsinə effektiv nəzarətin təmin olunması KTT-nin dayanıqlı istifadəsi şərtlərinə aiddir.

İnnovativ biogübrələrin və bioloji mübarizə üsullarının tətbiqinin dəstəklənməsi. Aqrar sahədə inkişafın çağdaş mərhələsində KTT-nin dayanıqlı istifadəsində bioloji vasitələrin tətbiqinin genişlənməsi əhəmiyyətli rola sahiblənir. Bununla əlaqədar, müvafiq dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla innovativ biogübrələrin və bioloji mübarizə üsullarının genişləndirilməsi strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi həmin istiqamətdə görülən işlərə sistemli xarakter verə bilər.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsi tələblərinə uyğun toxumlardan istifadənin stimullaşdırılması. Bu istiqamətdə torpağın konkret göstəricilərinə və iqlim şəraitinə maksimum uyğun olan bitki növünün yetişdirilməsi, bununla da mineral gübrələrin və pestisidlərin daha az sərfinə və ətraf mühitə zərərli təsirləri azaltmağa imkan verən, habelə torpaqların deqradasiyasının qarşısının alınması üçün də önəmli hesab edilən yerli toxum sortlarının istifadəsi stimullaşdırılır.

Tamtsikilli əkin dövriyyəsinin və yetişdirilən bitkilərin rotasiyasının tətbiqinin genişləndirilməsinin dəstəklənməsi. Əkin dövriyyəsinin, yetişdirilən bitkilərin rotasiyasının tətbiqinə yönələn stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi torpaqları qidalı maddələrlə təbii üsullarla zənginləşdirmək və kimyəvi vasitələrin ətraf mühit üçün zərərli hədlərdə tətbiqinin qarşısını almaq baxımından səmərəli hesab edilir.

Dəqiq əkinçilik metodlarının tətbiqinin stimullaşdırılması. Dəqiq əkinçilik metodlarının tətbiqi torpaqların zərərli maddələrlə çirklənmələrdən qorunmasında, eroziyanın qarşısının alınması imkanlarının genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

KTT-nin mühafizəsi məqsədilə yaşıllaşdırma işlərinin aparılması, qoruyucu meşə zolaqlarının bərpası və genişləndirilməsi. Eroziyanın qarşısının alınması məqsədilə zəruri ərazilərdə yamaclarda yaşıllaşdırma işlərinin aparılması sahəsində fəaliyyətlərin genişləndirilməsi, əvvəlki dövrlərdə salınmış meşə zolaqlarının bərpa olunması və yeni zolaqların salınması məqsəduyğundur.

Yay və qış otlaqlarının icarə mexanizminin dayanıqlı istifadənin stimullaşdırılması tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi. Bu istiqamətdə otlaq sahələrinin dayanıqlı istifadəsinə marağı artırmaq məqsədilə icarə haqlarının saxlanılan mal-qaranın sayına görə müəyyən edilməsi təcrübəsindən istifadə edilməsi məsələsinə baxıla bilər.

KTT-nin dayanıqlı istifadə imkanlarının konsolidasiya vasitəsilə genişləndirilməsi

KTT-nin parselləşmə səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə konsolidasiya torpaqların dayanıqlı istifadəsinə müsbət təsir göstərən amil kimi çıxış edir. Əkin sahələrinin əlverişli ölçülərinin təmin olunması, suvarma və drenaj infrastrukturunun səmərəli qurulması tələblərinin reallaşdırılmasında vasitə olması nəzərə alınaraq konsolidasiya torpaqların yaxşılaşdırılmasına dair layihələrin komponentləri sırasına aid edilir [39]. FAO tərəfindən torpaqların konsolidasiyası kənd rayonlarının inkişafında geniş iştiraka əsaslanan kompleks yanaşma kimi tövsiyə olunur. Belə yanaşma əsasında konsolidasiyanın məqsədinə həm aqrar sahədə məhsuldarlığın yüksəldilməsi, həm də kənd rayonlarının dayanıqlı inkişafı daxil edilir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə konsolidasiya islahatlar nəticəsində əldə olunmuş torpaqların fraqmentləşməsinin aradan qaldırılması məsələsinin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Dünya Bankının və FAO-nun mütəxəssisləri tərəfindən post-transformasiya iqtisadiyyatlarında konsolidasiya probleminin həlli ilə bağlı dəstəkləyici alətlərin formalaşdırılması və tətbiqi məsələlərinə də baxılır [42]. Torpaq sahələrinin əlverişli hədlərdə konsolidasiyası ilə bağlı məsələlərin həllində bazar mexanizmi fəal vasitə kimi çıxış edə bilər. İnkişaf etmiş torpaq bazarları kənd təsərrüfatı torpaqlarının onlardan daha səmərəli istifadəni təmin edən, rəqabətqabiliyyətli təsərrüfat subyektlərinin əlində cəmləşdirilməsinin mühüm aləti kimi səciyyələndirilir [49]. Bu halda torpaq bazarı konsolidasiya əsasında muzdlu əməyin geniş tətbiqi ilə çox böyük ölçülü təsərrüfatların yaradılmasına, habelə hüquqi şəxslər tərəfindən torpaqların satın alınaraq möhtəkirlik obyektinə çevrilməsinə yol verməməlidir. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq KTT bazarları həm torpaqların çox təmərküzləşməsi, həm də kiçik sahələrə ayrılmasına yol verməyən alətlərə malik olur. Ölkələrin bəzilərində bu alətlər hər iki istiqaməti və ya bunlardan birini əhatə edir.

KTT bazarının konsolidasiyaya təsiri imkanları aşağıdakı şəkildə əks etdirilib.

Şəkil 2. KTT bazarının konsolidasiyaya təsiri

Mənbə: [52], [57], [60], [68]

Torpaq bazarlarının inkişafı torpaq sahələrinin alqı-satqı əməliyyatlarının genişləndirilməsini, habelə əməliyyatların çevikliyini təmin etməklə konsolidasiyanın gedişinə əlverişli şərait yaradır.

Digər tərəfdən, post-transformasiya şəraitində torpaq bazarının inkişafına maneə olan bir sıra amillərin, o cümlədən torpaq xəritələrinin düzgün olmaması, vərəsəliklə bağlı həll edilməmiş məsələlərin mövcudluğu, bir sıra hallarda torpaq sahələrinin birgə mülkiyyətdə olması, torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarının zəruri qaydada rəsmiləşdirilməməsinin və s. təsiri saxlanılır.

Belə şəraitdə konsolidasiya probleminin həlli kənd yerlərinin inkişafının daha geniş konteksti nəzərə alınmaqla bir-birini dəstəkləyən müxtəlif alətlərdən istifadəni tələb edir. Bu istiqamətdə ilk növbədə torpaq bazarının xırda parsellərin birləşməsinə stimullaşdıraraq, habelə mövcud sahələrin daha kiçik hissələrə bölünməsinin qarşısını ala bilən alətlərə malik olmasına ehtiyac yaranır. Bununla bağlı Avropa ölkələrində toplanmış təcrübələri nəzərə almaqla kənd təsərrüfatı torpaqları bazarının xüsusi tənzimləmə alətlərinə malik olmasının zəruriliyi önə çıxır. Həmin alətlərə torpaq satışı bazarının tənzimlənməsi üzrə konsolidasiyaya yönəlik əqdlər üçün konkret həllərin təqdim edilməsi, habelə torpaqların konsolidasiyası sferasında fəaliyyət göstərən dövlət agentləri üçün alışda üstünlük hüququnun müəyyən olunması aid edilir. Bu yöndə icarə bazarının tənzimlənməsi üzrə isə konsolidasiya zamanı ərazidə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş icarədarlara xüsusi hüquqların müəyyən edilməsi təklif olunur [42].

FAO-nun yanaşmasına görə də sistem transformasiyası həyata keçirilmiş ölkələrdə konsolidasiya prosesində rolunun yüksəldilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq bazarı dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Bu istiqamətdə aşağıda qeyd edilən tədbirlər nəzərdə tutulur:

- *subsidiyaların və kreditlərin əldə edilməsinə çıxışın yaxşılaşdırılması*. Banklar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqları girov kimi qəbul etmədiyi üçün torpaqların alınmasında ipoteka kreditlərinin nadir hallarda istifadə olunduğu nəzərə alınaraq konsolidasiya üçün torpaq sahəsi almaq istəyənlərə aşağıdakı variantlarda dövlət köməyi tətbiqi məsələsinə baxıla bilər:

- a) torpaq ipotekası üzrə kreditlərə dövlət təminatının verilməsi;
- b) konsolidasiya məqsədilə torpaq alanlara müstəqim dövlət borcunun verilməsi. Belə borc torpaq sahələrini bir varisin digər varislərdən satın alması zamanı da verilir;
- c) torpaq satışının subsidiya vasitəsilə stimullaşdırılması. Subsidiyalar ilk növbədə öz torpaqlarını konsolidasiya məqsədləri üçün satan pensiyaçılara verilə bilər.

- *vergi və rüsumların aşağı salınması*. Nəzərdə tutulur ki, konsolidasiya prosesində torpaqların alqı-satqısı ilə bağlı vergi tutulmaması, qeydiyyat rüsumlarından azad olunma transferləri daha cəlbedici edəcəkdir [39].

Eyni zamanda konsolidasiyanın həyata keçirilməsinin torpaq bazarının inkişafına təsir göstərmək imkanına malik olduğunu da nəzərə almaq lazım gəlir. Məsələn burasındadır ki, uğurla həyata keçirilən konsolidasiya layihələri araşdırmaçıların obrazlı ifadə etdikləri kimi, müəyyən "təmizləmə" funksiyalarını da yerinə yetirir. Belə ki, həmin layihələr çərçivəsində torpaqlarla bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra həll olunmamış məsələlərin aradan qaldırılması mümkün olur. Bunların nəticəsində post-konsolidasiya şəraitində torpaqların alqı-satqısı və icarəsinin həyata keçirilməsi üçün daha əlverişli şərait formalaşır.

Ölkəmizdə KTT-nin dayanıqlı istifadəsi imkanlarının artırılmasında rolunu nəzərə alaraq konsolidasiyanın həyata keçirilməsi istiqamətində tədbirlərin genişləndirilməsinə ehtiyac var. Bu istiqamətdə müvafiq investisiya layihələri üzrə aparılan, əkin sahələrinin daha səmərəli forma və ölçülərinin təmin olunmasına, eləcə də irriqasiya və drenaj infrastrukturunun əlverişli qurulmasına imkan verən konsolidasiya layihələrinin reallaşdırılması təcrübəsindən istifadəyə üstünlük verilməsi xüsusi önəm qazanacaqdır.

Nəticə

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının dayanıqlı istifadəsi bu sahədə idarəetmə və tənzimləmə mexanizmlərinin məhsuldarlığın yüksəldilməsi və ekoloji tarazlığın təmin edilməsi şərtlərinin uzlaşdırılması tələblərinə uyğun inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə effektiv qərarların qəbulu imkanlarının genişləndirilməsi baxımından torpaqların idarəedilməsi sahəsində informasiya təminatının müasir texnologiyalar və yanaşmalar istifadə edilməklə qurulması ilə bağlı əlverişli şərait yaranır. Eyni zamanda torpaq idarəçiliyinin münbitliyin mühafizəsi və bərpasını sürətləndirməyə təminat yaradılması yönündə təkmilləşdirilməsi, habelə KTT-nin dayanıqlı istifadə metodlarının tətbiqinin effektiv dəstəklənməsinin əhəmiyyəti yüksəlidir.

KTT-nin dayanıqlı istifadəsinin bazar mexanizmi vasitəsilə dəstəklənməsi imkanlarından yararlanmaq da mümkündür. Bu yöndə ilk növbədə öyrüş və otlaq sahələri üçün icarə qiymətlərinin müəyyən olunmasında dünya praktikasında tətbiq olunan və qiymətlərin formalaşmasına tərəflərin mənafələri baxımından ədalətli yanaşmanı təmin etməklə yanaşı, həm də qeyd edilən sahələrin dayanıqlı istifadəsinin stimullaşdırılmasına kömək edən ayrı-ayrı modellərin tətbiqinin sınaqdan keçirilməsi məsələsinə baxıla bilər. Bununla yanaşı, sahələrin dayanıqlı istifadəsinin stimullaşdırılması baxımından post-transformasiya ölkələrinin yay və qış otlaq sahələrinin alqı-satqı bazarının yaradılmasına dair təcrübələrindən istifadə imkanlarına baxılması maraqlıdır.

KTT-dən dayanıqlı istifadəyə şərait yaradılması baxımından torpaq bazarının mövcud sahələrin daha kiçik hissələrə bölünməsinin qarşısını ala bilən, habelə konsolidasiyanı dəstəkləyən alətlərinin tətbiqi də diqqəti cəlb edir. Bu istiqamətdə:

- mülkiyyətdə və istifadədə olan KTT sahələrinin yol verilə bilən minimum ölçülərinin, habelə parsellərin maksimum sayının qanunvericiliklə müəyyən edilməsi və bazarın həmin tələblərə uyğun tənzimləmə alətlərinin tətbiqi təcrübəsindən istifadə olunması;
- həyata keçiriləcək konsolidasiya layihələri çərçivəsində torpaqların dayanıqlı istifadə baxımından əlverişli forma və ölçülərinin təmin edilməsi məqsədilə KTT bazarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə alətlərin tətbiqi;
- konsolidasiyanın konkret bazar subyektlərinə torpaq sahələrinin alışımda üstünlük verilməklə stimullaşdırılması;
- birgə mülkiyyətdə olan və vərəsəliklə keçən torpaq sahələrinin bölünməsinin qarşısının alınması mexanizminin yaradılması məsələlərinə baxıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Akif Vəliyev. Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. B., 2019, 386 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2015-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması (məcmu məlumatlar). Bakı 2016, 227 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi. <http://www.e-qanun.az/code/6>
4. Azərbaycan Respublikasında torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 mart 2016-cı il. № 818. <https://e-qanun.az/framework/32277>

5. Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 07 oktyabr 2021.
<https://president.az/az/articles/view/53377>
6. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri. <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>
7. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri, 2021. B.,2021
8. “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4755.htm
9. “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://www.e-qanun.az/framework/2376>
10. “Torpaqların münbitliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
<http://www.e-qanun.az/framework/502>
11. On birinci kalkınma planı - 2019-2023.
https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/on_birinci_kalkinma-plani_2019-2023.pdf
12. Toprak koruma ve arazi kullanımı kanunu.
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5403.pdf>
13. A spatial exploratory model for rural land prices. Paper for the 41st congress of the European Regional Science Association, 2001.
https://www.researchgate.net/publication/23730253_A_spatial_exploratory_model_of_rural_land_prices
14. Aharon Kellerman Determinants of Rent from Agricultural Land Around Metropolitan Areas.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1538-4632.1978.tb00641.x>
15. Bazyli Czyżewski, Piotr Kułyk & Łukasz Kryszak. Drivers for farmland value revisited: adapting the returns discount model (RDM) to the sustainable paradigm.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1331677X.2019.1642778>
16. BL Turner II, Patrick Meyfroidt, Tobias Kuemmerle, Daniel Müller & Rinku Roy Chowdhury. Framing the search for a theory of land use.
<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1747423X.2020.1811792?needAccess=true>
17. Brannstrom, C., & Vadjunec, J.M. (eds). (2014). Land change science, political ecology, and sustainability: Synergies and divergences. Earthscan. [Crossref], [Google Scholar]
18. Chakir, R., & Lungarska, A. (2017). Agricultural rent in land-use models: Comparison of frequently used proxies. Spatial Economic Analysis, 12 (2-3) 279–303.
<https://doi.org/10.1080/17421772.2017.1273542>
19. Common methodology on land prices and rents. Version February 2017.
https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/Annexes/apri_lpr_esms_an4.pdf
20. Daiva Gečaitė, Anda Jankava. Environmental impact of land consolidation.
https://llufb.llu.lv/Raksti/Journal_Baltic_Surveying/2017/Journal_Baltic_SurveyingVol6_2017-38-44.pdf
21. Economic theories and land use models.
<https://www.yumpu.com/xx/document/view/20598265/economic-theories-and-land-use-models-feweb-vrije-universiteit->

22. Hersperger, A.M., Gennaio, M., Verburg, P.H., & Bürgi, M. (2010). Linking land change with driving forces and actors: Four conceptual models. *Ecology and Society*, 15 (4), <https://doi.org/10.5751/ES-03562-150401> [Crossref], [Web of Science ®], [Google Scholar]
23. *Institutions in Theories of Land Markets: Illustrated by The Dutch Market for Agricultural Land.* <https://www.jstor.org/stable/43081601>
24. Johan F.M. Swinnen and Liesbet Vranken. The development of rural land markets in transition countries. Journal article. Published By: Oxford University Press. <https://www.jstor.org/stable/1244898>
25. John Recha and et. Sustainable Agriculture Land Management Practices for Climate Change Mitigation. <https://ccafs.cgiar.org/resources/publications/sustainable-agriculture-land-management-practices-climate-change>
26. Liesbet Vranken and Johan F.M. Swinnen Land Markets in Transition: Theory and Evidence from Hungary Research Group on Food Policy, Transition, and Development Katholieke Universiteit Leuven Working Paper 2003/1.
27. Morten Hartvigsen. Experiences with land consolidation and land banking in central and eastern Europe after 1989 / FAO, 2015.
28. Overview of land value Conditions. FAO, agl/misc/35/2003 [www.fao.org > agl > agll > docs](http://www.fao.org/agl/agll/docs)
29. Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Jo Swinnen, Kristine Van Herck and Liesbet Vranken. Sales Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. <https://econpapers.repec.org/paper/agsfamawp/120249.htm>
30. Rental Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. http://aei.pitt.edu/58518/1/Factor_Markets_15.pdf
31. Regulating agricultural land markets: the main economic arguments. [www.agriculture-strategies.eu > 2020/01 > re](http://www.agriculture-strategies.eu/2020/01/re)
32. Robert Mahoney, Peter Dale, Robin McLaren, UK Land Markets – Why are They Required and How Will They Develop? [www.researchgate.net > 22842](http://www.researchgate.net/publication/22842).
33. Sales Market Regulations for Agricultural Land in EU Member States and Candidate Countries. aei.pitt.edu
34. Policy instruments relevant to sustainable land use <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/208beaaa-en/index.html?itemId=/content/component/208beaaa-en>
35. Samuel Benin, Frank Place, Ephraim Nkonya, John Pender. Land markets and agricultural land use efficiency and sustainability: evidence from East Africa. [www.researchgate.net > 23511...](http://www.researchgate.net/publication/23511...)
36. Simon Keith. Land markets & land structures across Europe. Agricultural land market data / 5th International Workshop on land market development and land consolidation. Skopje, 21-24 April 2013 https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/reu/europe/documents/LANDNET/2013_2/2.1_Keith_en.pdf
37. Swinnen, Jo; Vranken, Liesbet Working Paper Patterns of Land Market Developments in Transition LICOS Discussion Paper, No. 179 Provided in Cooperation with: LICOS Centre for

- Institutions and Economic Performance, KU Leuven Suggested Citation: Swinnen, Jo; Vrank.
<https://www.econstor.eu/handle/10419/75039>
38. Tanrivermis H. Agricultural land use change and sustainable use of land resources in the mediterranean region of Turkey.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0140196302910785>
39. The design of land consolidation pilot projects in Central and Eastern Europe.
<http://www.fao.org/3/Y4954E/Y4954E.pdf>
40. The development of rural land markets in transition Countries. Johan F.M., Swinnen and Liesbet Vranker.
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.730.5488&rep=rep1&type=pdf>
41. The Status of the World's Soil Resources.
<http://www.fao.org/documents/card/en/c/c6814873-efc3-41db-b7d3-2081a10ede50/>
42. Towards Improved Farm Structures and Rural Land Market Functioning: Policy Options based on Lessons from European Experience/2018. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/578651522219012876/pdf/124667-WP-PUBLIC-final-ARM-Section-on-land-and-farm-structure-final-040518.pdf>
43. USDA Land Values 2019 Summary August 2019.
https://www.nass.usda.gov/Publications/Todays_Reports/reports/land0819.pdf
44. VonThunen - A Model of Agricultural Land Use. www.gcsnc.com > site > handlers > filedownload
45. Добровольные руководящие принципы рационального использования почвенных ресурсов.
<http://www.fao.org/publications/card/fr/c/61944122-8759-4143-9190-41189adbd719/>
46. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка.
<http://www.valnet.ru/m7-114.phtml>
47. Организация Объединенных Наций, Европейская экономическая комиссия. Консолидация земель: правовая база ЕСЕ/НБР/ВП. 7/2019/6
https://unece.org/fileadmin/DAM/hlm/documents/2019/ECE_HBP_WP.7_2019_6-RU.pdf
48. Мировой опыт в продаже земель: где самые дорогие угодья в Европе и как там работает рынок земли.
https://zik.ua/ru/article/mirovoy_opyt_v_prodzazhe_zemel_gde_samye_dorogie_ugodya_v_evrope_i_kak_tam_rabotaet_rynok_zemli_964027
49. В.И. Назаренко. Зарубежный опыт функционирования земельного рынка.
<http://www.valnet.ru/m7-114.phtml>
50. Управление земельными ресурсами в Европе. Тенденции развития и основные принципы. Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк–Женева 2005]
51. Правовое руководство по земельной консолидации (Правовое руководство ФАО)
<http://www.fao.org/3/ca9520ru/ca9520ru.pdf>
52. Пересмотренная Всемирная хартия почв. <http://www.fao.org/3/I4965R/i4965r.pdf>

Prof. Dr., H.A. Khalilov
Agricultural Research Center

Mechanisms for sustainable use of agricultural land

Abstract

Ensuring the sustainable use of agricultural land is associated with the formation of adequate mechanisms in this area. In the article, the noted mechanisms are considered in the general context of global approaches to solving the problem of sustainable use of agricultural land. The main attention is paid to the improvement of agricultural land management mechanisms in accordance with the principles of sustainable use. In this regard, the possibility of interconnected application of tools for regulating land fertility is assessed. At the same time, the use of land consolidation practices to support the application of sustainable use practices, as well as to expand opportunities in this direction, is being explored.

Keywords: *agricultural land, sustainable use, sustainable use mechanisms, sustainable use methods, fertility assurance, land consolidation.*

Д.э.н., профессор, Г.А. Халилов
Центр аграрных исследований

Механизмы устойчивого использования сельскохозяйственных земель

Резюме

Обеспечение устойчивого использования земель сельскохозяйственного назначения связано с формированием адекватных механизмов в этой сфере. В статье отмеченные механизмы рассматриваются в общем контексте глобальных подходов к решению проблемы устойчивого использования сельскохозяйственных земель. Основное внимание уделяется совершенствованию механизмов управления сельскохозяйственных земель в соответствии с принципами устойчивого использования. В связи с этим оценивается возможность взаимосвязанного применения инструментов регулирования плодородия земель. В то же время изучаются вопросы пользования практикой по проведению консолидации земель в целях поддержки применения методов устойчивого использования, а также для расширения возможностей в данном направлении.

Ключевые слова: *земли сельскохозяйственного назначения, устойчивое использование, механизмы устойчивого использования, методы устойчивого использования, обеспечение плодородия, консолидация земель.*